

4. Доля єврейської національності в перші роки радянської влади. Єврейські погроми в Україні та повстанський рух

У перші роки радянської влади єврейські соціалістичні партії, такі, як Бунд і ОЄСРП, неодноразово ставили питання про створення комісаріату в справах єврейської культури у складі уряду України, так як переконувалися, що на місцях мало проводиться роботи для задоволення потреб цієї частини населення республіки. Керівництвом вказаних політичних угруповань розроблялися проекти майбутнього комісаріату, визначалися ті питання, які б вони могли розв'язувати, їх навіть схвалював М.Скрипник. Але далі справа не пішла. Обговорення проблеми в уряді у березні 1919 р. закінчилося безрезультатно.

Остаточо питання про комісаріат у справах єврейської культури розглядалося 18 квітня 1919 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Існування такого було визнано зайвим. Вже пізніше, в грудні 1920 р., з ініціативи єврейської секції при комітетах КП(б)У розглядалася пропозиція про створення в Україні Народного комісаріату у справах національностей. Принципово вона була схвалена навіть на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, а її практичне здійснення передано на розгляд ВЦВК Рад нового складу. Але тоді дана проблема не знайшла свого розв'язання.

Не була вона позитивно вирішена і наступного року, хоча й у Москві, і в Києві енергійно обговорювалися кандидатури на посаду наркома та його заступників. Врешті,

23 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, згідно з якою постановили замість Наркомнаца обмежитися утворенням відділу національних меншин у складі адміністративно-організаційного управління НКВС УРСР. Всі заперечення єврейських комуністів проти цього не були враховані. Проте бланками, спеціально надрукованими для даного органу, ВЦВК Рад України користувався до 1922 р.

Однією із найтрагічніших сторінок життя єврейського населення були погроми, які проводили представники різних влад і політичних сил. Відсутність сильної центральної влади обумовлювало необхідність створення збройних загонів єврейської самооборони. Це розумів і С.Петлюра, що, за свідченням канадського дослідника В.Іваниса, виступав прихильником такого заходу. Однак ліві єврейські партії, і особливо впливовий Бунд, противилися цим планам. Причиною, імовірно, було побоювання наслідків сутичок єврейських загонів самооборони з українськими формуваннями, що могло поставити під удар усе єврейське населення краю.

Загальне погіршення соціально-політичних умов життя, поразка і деморалізація українського війська - усе це ще більше збудило антиєврейські настрої. Однією з причин їхнього посилення були протиріччя між містом і селом. Переважна більшість українців проживала в селах і ставилася вороже до городян, які намагалися дешевше купити продукти і дорожче збути свої товари. Єврей в очах селянина був уособленням міста, чужої віри, а також особою, що, як показував колишній досвід, можна безкарно грабувати. Цього було достатньо, щоб євреї України стали “козлом відпущення”, “винуватцями” усіх лих народу.

Широко поширювалися слухи про єврейське походження всіх комісарів і чекістів. Використовуючи цю ситуацію, малограмотні “отамани” і “батьки”, апелюючи до найбільш примітивних інстинктів своїх прихильників, почували себе “царками”, широко використовували можливість страчувати і милувати, грабувати і гвалтувати, буйствувати і розважатися. Отаманом міг стати будь-хто, якщо він одержав у Головного Отамана сертифікат на формування загону. На це видавалися мільйони рублів і новий отаман починав діяти, не даючи нікому звіту за витрати засобів і свої вчинки. У цих умовах командування української армії повинно було почати рішучі дії для перетворення розрізнених партизанських загонів у регулярну армію із суворою дисципліною. С.Петлюра, імовірно, не в змозі був цього зробити, і погроми продовжувалися.

Чимало євреїв були активними членами неєврейських партій і навіть входили в їхнє керівництво, зокрема більшовицьких організацій, або співчувало їм. У київський ревком у жовтні 1917 р. входили євреї Я.Б.Гамарник і А.Б.Горвиц, наркомом з військових справ Донецько-Криворізької республіки був М.Л.Рухимович, першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А.І.Шотен-Кабанник. Цей список можна продовжити, але краще послатися на М.П.Покровського, який відзначав, що “за даними різних з’їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного шару всіх революційних партій”. Чимало євреїв було й у протилежному таборі. Всеукраїнський з’їзд рабинів, що відбувся в травні 1918 р. в Одесі, наклав херем (проклятія) на радянську республіку.

Революційність євреїв зробила їх мішенню чорносотенців, які також ополчилися і проти відродження України, і її державності. Зі шпальт газети “Киянин” вони кликали всіх “чесних російських людей” до боротьби з українським національним рухом. У Статуті “Союзу російського народу” говорилося: “Союз не робить розходження між великоросами, білорусами і малоросами... Російська мова є пануюча мова Російської імперії для всіх її народів, що населяють”. Чорносотенці називали українців мазепинцями, сепаратистами і навіть німецькими агентами. Тим часом саме при німецькій окупаційній владі чорносотенний “Російський Союз” відкрито вів шовіністичну, імперську пропаганду, за підтримки окупантів.

Чорносотенне офіцерство, що вважало Україну провінцією Російської імперії, складало певну частину комскладу українського війська. В.Винниченко писав, що саме це

отаманство було деякою мірою ініціатором і організатором погромів. Воно прагнуло дискредитувати владу України, втішало свої юдофобські емоції, набивало кишені і скрині награбованим добром. У погромах брали участь і українські отамани. Позначалися наслідки багаторічної юдофобської пропаганди, що обвинувачувала євреїв у всіх лихах країни і народу. Формально отамани підкорялися С.Петлюрі, але він, на думку В.Винниченка, більше піклувався про свою популярність серед них, ніж домагався дотримання дисципліни.

Ставлення С.Петлюри до євреїв, судячи з оцінками сучасників, було неоднозначним. В.Винниченко не вважав його антисемітом, але визнавав у ньому деяку антипатію до євреїв, яким Головний отаман усе-таки, як і іншим, не відмовляв у цивільних правах. С.Петлюра, на думку В.Винниченка, покладав відповідальність на всіх євреїв за те, що серед них є більшовики і їхні прихильники.

У міністерство з єврейських справ у січні 1919 р. звернулися делегації з Бердичева, Житомира, Овруча і багатьох інших міст із проханням надати допомогу жертвам погромів і захистити від погромників. Після цього було відправлено розпорядження в Славуту, Рівне, Дубно, Овруч і інші місця про недопущення погромів. Уряд асигнував 1 млн. руб. для потерпілих у Бердичеві і 2 млн. руб. для потерпілих у Житомирі. Приймалися й інші заходи, але погроми продовжувалися.

Коли пробільшовистсько налаштовані частини Проскурівського гарнізону - 15-й Білгородський і 8-й Подільський полки - 15 лютого 1919 р. підняли повстання проти влади Директорії УНР - це послужило приводом до різанини, підготовленої заздалегідь. Повстання було швидко придушене і з цієї нагоди отаман Самосенко зібрав весь свій гайдамацький полк на вокзалі й улаштував для нього урочистий обід з випивкою. За обідом Самосенко виступив перед військом з промовою про важке становище України, самим небезпечним ворогом якої є євреї, яких він закликав знищувати. Гайдамаки за вимогою отамана відразу урочисто запряглися вирізувати всіх "жидів", не торкнувшись, однак, їхнього майна. Після цієї клятви, що була вимовлена перед полковим прапором, полк у повному бойовому спорядженні з оркестром і особливим санітарним загоном урочисто направився з вокзалу в місто.

Там, перегрупувавшись в невеликі загоны по п'ять-десять чоловік, вони по команді прийняли за справу. Відповідно до даної погромниками клятви, убивства чинилися холодною зброєю, і навіть найближчі сусіди не знали про те, що відбувалося поруч. Гайдамаки спокійно переходили з будинку в будинок, накидалися на нічого не підозрюючих жителів, різали, рубали, кололи усіх не перебираючи статі і віку. Не торкаючи речей, вони самим ретельним чином розшукували євреїв, що ховалися по горищах, сараях і льохах. За чверть години було винищено понад 1600 чоловік, але отут проскурівський комісар Таранович зв'язався по телеграфу з командиром корпусу і наказав Самосенку негайно припинити погром. За сигналом отамана гайдамаки вистроїлися в колони і з музикою повернулися на вокзал у свої вагони.

Після убивства Петлюри С.Шварцбардом у 1926 р. відбувся судовий процес, на якому полковник Доценко, що був особистим ад'ютантом Петлюри і викликаний як свідок, розповів, що за наказом Головного отамана Самосенко був арештований у травні 1919 р. Будучи під слідством, він 17 листопада втік з в'язниці. Його розстріляли за наказом Петлюри в жовтні 1920 р.

На цьому суді виступав також Тьомкін, який очолював єврейську делегацію, що зустрічала армію Петлюри в Києві 14 грудня 1918 р. Пізніше Тьомкін довідався, що петлюрівці в Броварах відбирають у євреїв речі і гроші. Крім того, були отримані телеграми про погроми в Сарнах, Овручі і Бахмачі. Свідок розповів, що говорив з Петлюрою, просив його зупинити погроми. Головний отаман обіцяв це зробити, але погроми продовжувалися.

В січні 1919 р. С.Петлюра, довідавшись про погроми старшини Ангела, відмовився його розстріляти. Головний отаман не прийняв єврейську делегацію, що прийшла просити

захисту після другого погрому в Житомирі 22-26 березня 1919 р., де було убито 317 євреїв. Коли після погрому в Єлизаветграді на станції Знам'янка до нього прийшла інша делегація, він відповів, що не втручається в справи своєї армії.

У той же час "Вісник Української Народної Республіки" стверджував, що євреї були на боці української армії і всіляко допомагали їй. Вісник повідомляв про наказ, у якому 20 липня 1919 р. С.Петлюра жадав від усіх командирів частин і представників державної інспекції з особливою відповідальністю неухильно стежити за тим, щоб у місцях їхнього розташування не велося ніякої погромної агітації... Головний отаман наказував широко сповістити населення і козацтво про те, що єврейське населення "стало на шлях активної допомоги нам у боротьбі з ворогом і в будівництві української незалежної республіки, тому будь-яке насильство принесе лише шкоду, розкол у наші ряди і погубить всю справу".

Приведені вище факти, судження і свідчення по-різному трактують як причини єврейських погромів, так і міру відповідальності за них Головного отамана С.Петлюри.

Добре відомо, які неймовірні по своїй жорстокості погроми влаштовувала також армія А.Денікіна, що захопила Київ. Київський погром описувала газета "Киянин", у якій В.Шульгін намагався представити винуватцями цих звірств самих євреїв. Блюзнірські спроби виправдати погромників заохочували їх на нові звірства. З 1520 погромів, влаштованих різними арміями і бандами в 1918-1920 рр. на території колишньої Російської імперії, три чверті припало на євреїв України. Не було жодного міста або єврейського містечка, яке б не постраждало від погрому, грабежу або не було обкладено контрибуцією. Колишній член уряду УНР С.І.Гольдельман писав, що в 1919 р. єврейське населення України було доведено до такого стану, що сприймало більшовиків як єдиних захисників від грабежу, насильства і сваволі отаманщини.

Євреї намагалися чинити опір погромникам, і в окремих випадках ті зіштовхувалися з організованою самообороною. В Єлизаветграді єврейські загони брали участь у відображенні атак григор'євських банд. Два з половиною роки самооборона містечка Хабне Київської губернії захищала населення від погромників. Загін нараховував 50 бійців і 150 резервістів. Чергування були обов'язковими. Загін самооборони в цей період діяв в Сиротиному, розташованому між Хабним й Овручем.

Євреї України не були самотні в боротьбі з погромами. На настійну вимогу Єврейського Національного секретаріату в Києві, українських партій соціал-федералістів і народних республіканців, а також президії "Просвіти" уряд УНР почав підготовку антипогромних документів, перший з яких був опублікований 12 квітня 1919 р.

Прем'єр-міністр Б.Мартос звернувся до населення України, стверджуючи, що "уряд буде викорінювати розбійників і погромників найсуворішими карами" і не потерпить "погромів єврейського населення", що "ганьблять українську націю в очах усіх цивілізованих народів".

Підписаний керівниками Директорії УНР 27 травня закон впроваджував спеціальні комісії для розслідування антиєврейських погромів. Комісії мали надзвичайні повноваження, а їхні голови призначалися Директорією. Пізніше уряд УНР розпочав інші міри проти погромів. Потерпілим було виділено близько 6 млн. руб. як компенсацію за понесені збитки. Восени 1919 р. відповідно до розпоряджень адміністрації Головного Отамана були розстріляні грабіжники на станції Христинівка, у містечках Тальне і Вахновці.

У липні 1920 р. за грабежі і насильства був розформований Гайсино-Брацлавський курінь 2-ї піхотної бригади. Спеціальними наказами за потурання грабежам євреїв деякі воєначальники позбавлялися права на підвищення по службі, знімалися з посади і навіть піддавалися тілесним покаранням. Про це повідомлялося в інші військові частини для запобігання подібних проявів з їх боку. Ряд документів свідчить про подяку єврейських організацій Кам'янець-Подільська й інших міст адміністрацій УНР за захист від погромів і готовність євреїв захищати незалежність України.

Тривалий час державною таємницею вважалися дані про погроми, здійснені окремими частинами Червоної армії. В одному з листів В.Леніну від Центрального бюро Євсекції при ЦК РКП, написаному 18 листопада 1920 р., повідомлялося, що відступаючі частини 1-ї Кінної армії (4-а і 6-а дивізії) на своєму шляху знищували єврейське населення, грабуючи й убиваючи мирних жителів. Ці звірства здійснювалися в Рогачеві (більше 30 убитих), Баранівці (біля 14 жертв), Романові, Чуднові (біля 14 загиблих). Усі ці населені пункти України були цілком розграбовані. Червоноармійці розгромили мирне населення в одному з районів Бердичева. 44-а дивізія розграбувала Горошки і Черняхів. У Горошки слідом за відходом дивізії ввірвалася банда, довершивши справу, почату таращанцями. Ленін залишив на цьому листі свої позначки: “Таємно” і “В архів”. Аналогічні документи склалися й у відношенні червоноармійських погромів у Білорусії.

Погромну сторінку історії Першої Кінної вкрай обережно намагався відкрити письменник Ісаак Бабель у своїй знаменитій “Кінармії”. За це Будьонний в образливій формі обрушився на нього в пресі. За свідченням І.Бабеля, 300 найбільш активних кінармійців-погромщиків були розстріляні. Сам письменник був у 1939 р. арештований, а 27 січня 1940 р. - розстріляний. Його правдивий опис злочинів червоних козаків було кваліфіковано згодом як “диверсія і зрада”. Однак документи свідчать, що дійсність була набагато трагічніша, чим літературна версія І.Бабеля.

В армії УНР армії служили євреї-солдати і старшини, присягу у них приймав рабин. Однак у своїй масі єврейське населення було вже розчароване діяльністю керівництва УНР, зустрічало його представників з недовірою і ледь прихованою ворожістю.

Таке ставлення було викликано не тільки масовими погромами, але і жорстоким ставленням отаманів до спроб єврейського самозахисту, що відразу називалися “більшовицьким повстанням” і нещадно придушувалися, а полонених розстрілювали як “зрадників держави”. Проте з єврейським міністерством співробітничали не тільки “Фольксспартай”, але і “Поалей Ціон”.

Серед урядових чиновників було чимало сіоністів. Від єврейських соціалістів у міністерство надходили численні скарги на переслідування з боку місцевих відділень контррозвідки. Міністерство виступало з клопотаннями в їхній захист.

У 1918-1920 рр. в Україні загинуло більш 200 тис. євреїв; побитих, покалічених і пограбованих нараховувалося до мільйона, сотні тисяч дітей залишилися сиротами. Погроми охопили близько 1300 містечок і міст. Багато жителів єврейських містечок були знищені, інші втекли в міста або за кордон. Ремісники, що залишилися, і торговці після приходу більшовиків швидко ставали безробітними, адже їхні майстерні і крамниці як приватна власність підлягали націоналізації. Зубожіння підсилило єврейську міграцію. Єврейські містечка України занепали.